

TANZİMAT VE II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ EĞİTİM POLİTİKALARI

Yaşar BAYTAL*

GİRİŞ

Günümüzde bilgi, bir yandan en önemli değer haline gelirken diğer yandan da artan bir hızla gelişerek şekilleniyor. Bilgiye erişmede en önemli araç olan eğitim ve öğretim, bir toplumun yükselmesinde olduğu gibi, bazen de geri kalmasında önemli rol oynamaktadır. Ülkelerin bilgi toplumuna dönüşmesiyle birlikte, meydana gelen hızlı bilimsel ve teknolojik gelişmeler, diğer devletleri etkilediği gibi Osmanlı devlet yapısını da derinden etkilemiştir. Bu etki sadece devletin yönetim yapısında değil, sosyo-kültürel yapısında da görülür. İslamiyet'i, siyasi, sosyal ve kültürel hayatlarının bir parçası yapan Osmanlı devleti, kurumların örgütleniş biçimi de İslamî kültürün etkisi altında kalmıştır. Bu yapı, Türklerin heterodoks yapısının önüne geçmiştir.¹ Osmanlı toplum yapısındaki İslamî yapı, her alanda olduğu gibi eğitim alanına da yerleşerek etkisini değişik zamanlarda göstermiştir.

Osmanlı tarihinde eğitimdeki büyük atılım, İstanbul'un alınışından sonra Fatih Sultan Mehmet tarafından başlatıldığı görülür. Onun yaptırdığı yapısal özelliklerini bugün bile anlayabileceğimiz,

* Tarih Öğretmeni

1. Cahit Yalçın Bilim, *Tanzimat Devrinde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma (1839-1876)*, İstanbul, 1993, s. 28,29. Daha geniş bilgi için bkz. Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İstanbul, 1991, s. 11-21; Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara, 1991 s. 11-12.

adını taşıyan cami çevresindeki medreseler Fatih'in eğitime verdiği önemi gösterir. Fatih'in yaptığı bu atılım, Kanuni devrinde de devam etmiştir. Kanununun 1559'da yaptırdığı Süleymaniye cami ve medreseleri ile Osmanlı örgün eğitiminin doruğuna ulaştırdığı dönemdir.²

Tanzimat'tan önceki dönemde ise, hükümet bir taraftan modern eğitim tarzının temelini ortaya atmaya çalışırken; diğer taraftan da Şeyh-ül İslamlığı memnun edecek şekilde din eğitimini ıslaha gayret etmiştir.³ Bu yüzden ileride mektep ve medrese ayrımı yaratarak Tanzimat döneminin asıl hedefi olan, lâik eğitime geçişte sorunları da beraberinde getirecektir.⁴

TANZİMAT DEVRİ EĞİTİM POLİTİKASI VE İDEOLOJİSİ

3 Kasım 1839 da ilan edilen *Gülhane Hatt-ı Hümayûnunda*, eğitime ve okula ilişkin tek bir kelime geçmemesine rağmen bu فرمانla başlayan *Tanzimat-ı Hayriye dönemi*, Türkiye'de maârif adı altında eğitimin çağdaş bir çizgide yol almasını sağlamıştır. Tanzimat devri eğitim reformlarının temelini, eski kurumları yıkmadan yerlerine yenilerini kurmak oluşturuyordu. Çünkü Tanzimatçıların ülkede uygulamayı düşündükleri geniş çaplı reformlar için reformcu elemanlara ihtiyaçları vardı. Yapılacak yeniliklere muhalefet etme ihtimali olan eski kadro ile bu işin başarılamayacağına inanıyorlardı.⁵

Tanzimatçıların görüşü, Avrupa'nın liberal ve lâik fikirlerinin etkisini taşımakla birlikte; Osmanlılık ideolojisi bu dönemde eğitim kurumlarına da yansımış, bu anlayışla yeni okullar açılarak müslim ve gayri müslim kesimi Osmanlılık fikriyle kaynaştırılmaya çalışılmıştır. Bu amaçla gayrimüslim cemaatlere kendi okullarını

2. Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İstanbul, 1993, s.28.

3. Kodaman, *a.g.e.*, s. 7.

4. Mardin, *a.g.e.*, s. 11-21; Kodaman, *a.g.e.*, s. 8-10.

5. Bilim, *a.g.e.*, s. 86; Tanzimatçıların bu düşüncesi başarıya ulaşmıştır. Osmanlı toplumunda sivilleşme, demokratikleşme eğilimleri Tanzimat'tan itibaren kendini göstermeye başlamıştır.

kurma hakkı verilmiştir. Bundan sonra bu cemaatlerin açtıkları okulların sayıları imparatorluk içerisinde hızla artmaya başlamıştır.⁶

Tanzimat devrinde yapılmaya çalışılan teorik eğitim politikaları pratiğe aktarılamadı. Bu başarısızlıkta Batılı devletlerin isteklerini yatıştırma isteği ile oluşturulmuş bir siyaset izlenmiş olmasının etkisi büyüktür. Buna rağmen Tanzimat döneminde atılan eğitim reformlarının genel reformlarla birlikte ele alınması Türk eğitim sisteminin çağdaş niteliğe kavuşmasına yol açmıştır.

TANZİMAT DÖNEMİ EĞİTİM TEŞKİLATI VE OKULLARI

Tanzimatçıların eğitim reformlarının başında örgün eğitim kurumları açmak olmuştur. Örgün eğitimin kurulup geliştirilmesinde mantıkî bir sıra izlenmiştir. Bu girişimler esas olarak medreselerin tepkisinden kaçınmak ve medreselerin etkisinde bulunan *Sıbyan okullarının* dışında yeni okullar açmak amacıyla gerçekleştirilmiştir. Tanzimat dönemindeki yenileşme hareketleri, eski kurumların üzerine veya bu kurumlarla yaşayacak biçimde oluşturulmaya çalışıldığı için medrese zihniyeti devam etmiştir.⁷ Diğer yandan yenileşme hareketlerini inanarak gerçekleştirmeye çalışan insan sayısının azlığı reformların, amaçlanan düzeye gelmesini engellemiştir. Reformlar ülke içerisinde yaşayan azınlıkların işine yaramıştır. Bu dönemde azınlık ve yabancı okulların sayısında ve sisteminde çok büyük bir gelişme olmuş ve bunlar imparatorluk içerisinde bir takım faaliyetlerle kendilerini hissettirmişlerdir.⁸

6. Ali Ata Yiğit, *Atatürk Dönemi Eğitim ve Kültür Politikası (1923-1938)*, H.Ü.A.İ.T.E., (Doktora Tezi), Ankara, 1996, s. 45; Kodaman, *a.g.e.*, s. 11-12; Hilmi Ziya Ülken *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul, 1994, s. 49; Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul, 1978, s. 225-230.

7. Maârifle ilgili kurulmuş olan resmi meclislerde veya cemiyetlerde kurucu üyeler arasında ulema sınıfına mensup şahısların sayısı I. Meşrutiyet dönemine kadar zamanla azaldığı görülür. 1845'te kurulmuş *Maârif Meclisine* seçilen yedi kişiden üçü ulema sınıfına mensup iken bir yıl sonra kurulan daimi *Maârif Meclisinde* ulemadan bir kişi bulunmaktadır. Bkz. Ekmelettin İhsanoğlu, "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı", (Haz: H. Dursun Yıldız) *150. Yılında Tanzimat*, Ankara, 1992, s. 366.

8. Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara, 1985, s. 135.

Tanzimatçılar eğitimin idarî ve teşkilat yönüne daha fazla ağırlık vermişlerdir. Tanzimat'a gelinceye kadar eğitim işleri *Meclis-i Umûr-ı Nafiâ* ve *Meclis-i Valâ-yı Ahkam-ı Adliye* gibi kuruluşlar yürütmekte idi. Tanzimat'tan sonra *Meclis-i Maârif-i Muvakkat* kuruldu. Meclisin almış olduğu genel kararları ele alıp uygulamak ve eğitimle ilgili meseleleri tartışarak reformlar yapmak için ise *Meclis-i Maârif-i Umumiye* kurulmuştur.⁹

Bunun önemi ise, Osmanlı İmparatorluğunda eğitim işlerinden sorumlu ilk kuruluş olmasıdır.¹⁰ Teşkilatın bütçesi halkın vereceği yardımlar, vakıf gelirlerinden alınacak para ve diğer yardımlar şeklinde ayarlanmıştır.

Böyle bir teşkilatlanmada Tanzimat okullarına baktığımızda açılan okullardan üçü Osmanlı tarihinde önemli rol oynamıştır. Bunlar; Fransız sistemi örnek alınarak devlet teşkilatına yönetici yetiştirmek amacıyla kurulan *Mekteb-i Mülkiye*; Değişik ırk ve dinden olan çocukları Osmanlılık ideolojisi etrafında birleştirmeyi hedefleyen *Galatasaray Sultanisi*; fakir Müslüman-Türk çocuklarına eğitim vermek amacıyla kurulmuş olan *Darüşşafaka*'dır.

Tanzimat döneminde açılan ve çeşitli aksamalara uğrayan diğer bir eğitim kuruluşu da üniversite düzeyinde eğitim yapan *Dârülfünûn*'dur. Tanzimat ideolojisine uygun olarak açılmak istenen bu okulda Batı ilim, teknik ve fennin uygulanması amacıyla açılmak istenmiştir.¹¹ Yine bu dönemde tarım ve başka alanlarla ilgili meslek okulları açılmıştır. 1847'de açılan *Ziraat Okulu* bunlardan biridir. Öğretmen yetiştirmek amacıyla da 1848'de *Dârül*

9. Maârif tarihi bakımından daimi *Meclis-i Maârif-i Umumiye* önemlidir. Osmanlı İmparatorluğunda devlet kuruluşları içinde maârif işlerinden doğrudan doğruya sorumlu ilk kuruluş budur. Maârif alanında devam eden eski-yeni mücadelesi, yani ikilik bu kuruluşla iyice su yüzüne çıkmıştır. Meclisin devlet yönetiminde reformcu kanadın temsilcisi olan M. Reşit Paşa'nın himayesinde bulunması eğitim ve öğretimin medresenin elinden çıkarak yenilik taraflarının kontrolüne geçmesini kolaylaştırmıştır. Bundan böyle medrese kabuğuna çekilirken, modern eğitim hükümetin desteği ile gelişmeye başlamıştır. Bkz. Kodaman, *a.g.e.*, s. 11-12.

10. Kodaman, *a.g.e.*, s. 12.

11. Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul, 1974, s. 61.

Muallim-i Rüşdi ve 1870'de ilk kız okulu olan *Dârül Muallimat* bunlardan bir kaçıdır.¹² Bütün modernleşme fikriyle kurulan bu okullarda çağdaş, sorgulamaya, tartışmaya yönelik bir eğitim sunulamıyordu.

Bu dönemde yabancı ve azınlıkların Katolikliği ve Protestanlığı yaymak isteyen Fransa, İngiltere, Almanya, ABD kilise çevrelerinde yarış halinde bir okul kampanyası başlatmışlardır. Bu kampanyada özellikle *misyonerlik* faaliyetinin önemli rolü olmuştur. Misyonerliğin özü, din olup başlıca amaçları ise, okul, kitap, matbaa, hastane gibi modern kurumlardı. Misyonerlik faaliyetleri sadece dinsel olgu değil; dinsel boyutları çok aşan ekonomik, sosyo-kültürel boyutları olan bir tür nüfuz etme aracı idi. Avrupalı güçlerin ve Amerikalıların Ortadoğu'da, Osmanlı topraklarında kendilerine ekonomik, sosyo-kültürel bir hayat alanı yaratma çabalarının bir aracıdır.¹³

Sonuç olarak, Tanzimat fermanı ile birlikte Osmanlı İmparatorluğunun her alanda yapılanmaya çalışılmasının bir gereği olarak çağdaş kültür ve medeniyetin gereklerini yerine getirecek yetişmiş elemana olan ihtiyacı daha da arttırmıştır. Batılılaşma ve modernleşme dönemi olarak ifade edilen bu yıllarda girişilen teşebbüslerin başarısı, yeni ve çağdaş eğitim ve öğretim kurumlarının yerleşmesine bağlı idi. Buna rağmen uzun süre ilkokullar ve medreseler reform hareketlerinin dışında tutulmuştur.¹⁴ Dolayısı ile askeri okullarda başlayan, yer yer inişli çıkışlı (*Dârülfünûn* da olduğu gibi) bir gelişme seyri takip etmiştir.

Eğitimde yapılması düşünülen yeniliklerin amacı, ordu yanında bürokrasinin de düzeltilmesiydi. Fakat bu yapılamadığı gibi bu dönemin asıl ideali olan Avrupa zihniyet ve metodu, ilim ve tekniği ülkeye sokulamamıştır.¹⁵ Eğitim, ne modern ne de milli bir kimlik

12. Koçer, *a.g.e.*, s. 61-70.

13. Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleri ile Anadolu'daki Amerika*, İstanbul, 1989.

14. Kodaman-Abdullah Saydam, "Tanzimat Devri Eğitim Sistemi", (Haz: H. Durşun Yıldız), *150. Yılında Tanzimat*, Ankara, 1992, s. 495.

15. S. Celal Antel, *Tanzimat Maârifî*, İstanbul, 1940, s. 445.

kazanabilmiş aksine gruplar arasındaki ayrılıklar genişlemiştir. Batı'lı eğitim görenlerle geleneksel medrese eğitimi görenler arasındaki çatlak büyümüştür. Yani Tanzimat'ı Türkiye için gerçek bir Rönesans olarak değerlendirmek yanlış olacaktır. Buna rağmen Tanzimat'la gelen yenilikler ve yapılan değişiklikler sonuçta imparatorluğu kurtaramadı ise de küçümsenmeyecek gelişmeler yaşattı. Atılan adımlar II. Abdülhamid ve Meşrutiyet devirlerindeki yeniliklere temel teşkil etmiş, Cumhuriyet devri eğitimine de önemli katkılarda bulunmuştur.

II. ABDÜLHAMİD DEVRİ EĞİTİM POLİTİKASI VE İDEOLOJİSİ

II. Abdülhamid'in otuz üç yıl kaldığı padişahlık döneminde bayıncılık yanında eğitimin yayılmasını sağlayacak bazı tedbirlerle de başvurulmuştur. II. Abdülhamid dönemindeki eğitim ve öğretim, merkeziyetçi ve eğitim müesseseleri arasında dengeye dayanan bir siyaset izlenmiştir.

Modern eğitim, bu dönemde yerleştiğinden devlet, eğitimdeki görevinin bilincine varmıştır.¹⁶ Yeni okullara devletçe mali yardım sağlanması ve yeniden *Dârülfünûn* eğitim hayatına geçirilmek istenmesi eğitim konusunda yapılmak istenen atılımlardan bir kaçıdır. Ayrıca eğitimin, Türklerin çoğunlukta olduğu yerlere, özellikle Anadolu'ya yönelik olması eğitimdeki şuurlaşmanın temel belirtileridir. Bunda ise halkı bilinçlendirmekten amacından çok, devletin en uzak köşelerine kadar merkezî otoritenin uzantılarını götürmek, bir anlamda bürokrasiyi ve resmi kurumlaşmayı yaygınlaştırmak düşüncesi egemendir.¹⁷ Öte yandan azınlık ve yabancı okullar az çok kontrol altına alınmış, bu okullara Türk öğretmenler tayin edilmiştir.

Tanzimat devrinde yapılmış kanunların ana maddeleri değiştirilmemiş, bunların uygulanmasında da bu ruhtan uzaklaşmamakla beraber, Tanzimat devri tipi devlet adamlarına görev

16. Kodaman, *a.g.e.*, s. 164.

17. Sakaoğlu, *a.g.e.*, s. 99.

verilmeyip daha çok Doğu'da yetişmiş kimseler iş başına getirilmiştir.

Bu devirde siyasî fikir akımlarının da okullara yansıdığı görülür. Başlangıçta ilköğretimin amacı *İslamcılık*, ortaöğretimin amacı *Osmanlıcılık* siyasetine uygun görülüyordu. Her iki akım terk edilmemekle birlikte *Türkçülük* okulların amaçları arasına girmeye başlamıştır.¹⁸

II. ABDÜLHAMİD DEVRİ EĞİTİM TEŞKİLATI VE OKULLARI

II. Abdülhamid dönemi eğitim ve öğretimi değerlendirirken, dönemin karakteristikleri, dıştan kaynaklanan olaylar, devletin mali durumu, siyasi fikir ve akımlar, eğitimcilerin bilgi ve tecrübeleri vb. faktörler göz önünde bulundurulmalıdır.

II. Abdülhamid devri aynı zamanda Tanzimat kararlarının uygulandığı bir devir özelliği taşır. 1869 yılında *Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi* ile modernleştirilmeye çalışılan eğitim sistemini düzene sokma ihtiyacı doğmuştur. 1876'daki *Kanûn-i Esasî* ile eğitimle ilgili düzenleme ihtiyacı yeniden gündeme gelmiştir. II. Abdülhamid döneminde maârif merkezi teşkilatı düzenlemeyle son şeklini almıştır. Böylece *Maârif Nezareti* bünyesinde, her öğretim derecesi için genel müdürlükler ve müfettişlikler meydana getirilmiş, her vilayet merkezinde birer maârif müdürlüğü ve meclisi oluşturulmuştur. Sancak ve kazalarda ise Maârif Meclisi şubeleri açılmış ve ayrıca vilayetlerde müfettiş kadroları artırılmıştır. Yine Maârif Nezareti bünyesinde Rüşdiye ve İdâdî müdürlükleri tesis edilmiştir. Bu teşkilat sayesinde taşraya, ilk, ortaöğretim müesseseleri ve öğretmen okulları, bu dönemde götürülmüştür. Öğretim basamaklarına göre ayarlanmış maârif merkez teşkilatının esası, 1879 yılında belirlenmiştir.¹⁹ Diğer yandan gayr-i müslim ve yabancı okulların zararlı faaliyetlerine engel olma ve bunları devamlı denetleme isteği bu teşkilatın olumlu girişimlerindedir.

18. Kodaman, *a.g.e.*, s. 164.

19. Kodaman, *a.g.e.*, 91-129.

Bu devrin okullarına bakıldığında en fazla gelişme ilk ve ortaöğretimde olmuştur. Kanuni tedbirlerle ilköğretim mecburiyeti konulması, sıbyan okullarına yeni usul öğretiminin sokulması ve Müslüman halkın kalabalık olduğu yerlerde ilköğretime öncelik ve ağırlık verilmesi gibi ıslah hareketlerine rağmen Avrupa düzeyinde olamamışlardır.

II. Abdülhamid devrinin diğer okulları şunlardır: *Idâdîler*, 1873 yılında memur ve yeni okullara öğrenci yetiştirmek amacıyla kuruldu. *Sultanîler*, Galatasaray'da kurulan ilk liseye verilmiş olan *Mekteb-i Sultani* daha sonra orta öğretim basamağının üst sınıflarını teşkil etmek üzere vilayet merkezlerinde açılması düşünülen okullara denildi.²⁰ *Mülkiye Mektepleri*, yönetim mekanizmalarını işletecek bilgi ve beceriye sahip kişiler yetiştirmek için oluşturulmuştu. *Yüksek Askeri okullar*, Abdülhamid devrinde yeni askeri okullar açılmamış, ancak bir takım değişiklikler yapılmak istenmiştir. *Aşiret Mektepleri*, II. Abdülhamid devrinin orijinal kuruluşlarından biridir. 1892'de Arap aşiret çocukları için İstanbul'da kurulmuş ve sonra Arnavut ve Kürt aşiret çocuklarının da alınmış olduğu padişahın himayesinde bir kuruluştur. Son olarak 1878'de açılan öğretmen yetiştirmek amacıyla *Maârif-i Umûmiye Nezareti* ile kurulan *Darül Muallimin*'dir.

Bütün bu gelişmeler karşısında medreseler bu yenilik hareketlerine karşı baskısını arttırmıştır. Bunun sonucunda padişah maârifte yenileşme harekâtının önderi olan Kemal Efendiyi Avrupa'ya göndermek zorunda kalmıştır. Fakat bu hareketler eğitimdeki yenileşmeyi durduramamış, yalnızca yavaşlatmıştır.²¹

Sonuç olarak II. Adulhamid dönemi eğitim sisteminin temel özelliklerini şu şekilde özetleyebiliriz: Bu dönemde eğitimde nicelik bakımından önemli gelişmeler kaydedilmemiş, bir çok sanat ve meslek okulu açılmıştır. Nicelik bakımından gözlenen başarılar niteliğini yükseltmek gibi bir amaçla birlikte yürütülmemiştir. Ak-sine okullar, öğretmenler, programlar, yeni düşünceler ve bilimsel

20. Koçer, *a.g.e.*, s. 132.

21. Koçer, *a.g.e.*, s. 62.

gelişmeler engellenmeye çalışılmıştır. Dönemin başındaki büyük savaş felaketi, mayıs 1878'de Abdülhamid'i devirmek için saraya yapılan başarısız baskın zaten ürkek ve çekingen olan padişahı her şeyden ve herkesten aşırı ölçüde kuşku duymaya itmiştir.²² Ders programlarında değişiklikler yapılarak bazı dersler kaldırılarak din ve ahlâk derslerinin saatleri arttırılmıştır.²³ Öğretmenliğin meslekleşmesine ilişkin kağıt üzerinde de olsa bazı önemli hukuki düzenlemelere bu dönemde başlanmıştır.

SONUÇ

Tanzimat devrinde eğitim alanında teşkilatlanmalar başlamış, bir çok yeni okullarla birlikte merkezi eğitim teşkilatının da temelleri atılmıştır. Bununla birlikte yenilikler yapılırken belli bir sıra izlenmemiş, dış tepkiler düşünülerek, önce orta öğretimden işe başlanmıştır. İhtiyacın (reformlarla uygulanacak memur kadrosu) acil oluşu da bunda etkili olmuştur. Bu bakımdan Tanzimat devrine ilk, orta ve yükseköğretim, hatta mesleki ve teknik öğretim için, önemli kararların alındığı ama uygulamada ise fazla başarılı olmadığı bir devirdir.

II. Abdülhamid devrinde Tanzimatçıların İstanbul'u hedef alan maârifçiliği terk edilmiştir. Abdülhamid, kendi devrinden önce şekillenmeye başlayan *İslamcılık* hareketlerini hem iç hem de dış politikasında kullanmıştır. Bu hareketin iç cephesi, Osmanlı Müslüman tebaasını *İslam bayrağı* altında toplamaktı. Bu Abdülhamid'in okullardaki din ve ahlâk derslerini arttırarak uygulamaya çalıştığı siyasetle (Panislamizm) örtüşür Bu hareketin dış cephesi ise, Müslümanların halifelik makamı etrafında toplanmasıydı. II. Abdülhamid'in *Panislamizm*'i daha önce Avrupa'da beliren *Pan* ideolojilerine karşı bir tepkiydi.

Sonuç olarak altı yüz yıllık imparatorluğun perdeleri kapanırken yaşanan siyasi ve askeri gürültülü tonlarda ulusal eğitim sesleri, çokça duyuldu. II. Meşrutiyet'in temel sloganı ise devletin

22. Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara, 1989, s. 250.

23. O. Nuri Ergin, *Türkiye'de Maârif Tarihi*, İstanbul, 1977, s. 840.

yıkılışını ancak eğitim kurtarır olmuştur. Ama bu yargı yıkılma süreciyle çakıştığından sonuç hüsrandı. İttihat ve Terakki döneminde de Osmanlı halkını savaştan savaşa sürüklerken cephelere sevk edilen yüz binler arasında eğitim kadroları ve öğrenciler eridi. Fakat bu gerçek, normal koşullarda gündeme gelebilecek eğitim tartışmalarının en yoğun biçimde sürdürülmesini engellemedi. Sonuçta Meşrutiyet, Cumhuriyete kapılarına kilit vurulmuş okullarla ulusal eğitim felsefesi bıraktı.